

میرزا جلال اسیر اصفہانی

ڈاکٹر وجیبہ الدین، لیکچرر شعبہ فارسی، دانش گاہ مہاراجہ سیاجی راولپنڈی، برودہ گجرات

مرزا محمد جلال الدین المخلص بہ اسیر سترہوی صدی کا مایہ ناز شاعر ہے حالانکہ وہ کبھی ہندوستان نہیں آیا لیکن اس نے ہندوستان کے متعدد شعراء کو متاثر کیا۔ مرزا غالب بھی اس سے متاثر معلوم ہوتے ہیں (۱) صاحبان تذکرہ ہمیشہ بہار (۲) تذکرہ حسینی (۳) نے شاعر کا نام مرزا جلال اسیر لکھا ہے کلمات الشعراء (۴) تذکرہ منتخب اللغات (۵) نتائج الافکار (۶) نے شاعر کا نام مرزا جلال اسیر لکھا ہے۔ لیکن انسائیکلو پیڈیا آف اسلام کے مطابق شاعر کا نام مرزا جلال الدین محمد ہے (۷) اور گنج سخن کے مصنف نے میرزا سید جلال الدین اسیر اصفہانی لکھا ہے (۸) تذکرہ اشعار میں اس کا نام میرزا جلال الدین محمد ہے (۹) صاحب اصفہانی نے جو جلال اسیر کا نام مصرعے اس کی شعر گوئی کی پیروی میں یقین رکھتے ہوئے اس کا نام میرزا جلال محمد لکھا ہے

خوش کسی کہ جو صاحب ز صاحبان سخن

تتبع سخن میرزا جلال کند۔ (۱۰)

اسی طرح ابوطالب کلیم نے جو جلال اسیر کا معاصر ہے اس کی استاد کو تسلیم کرتے ہوئے اس کا نام میرزا جلال الدین رقم کیا ہے۔

از سخن سنجان طلب گار سخن

میرزا جلال الدین بس است

کچ نہم برفرق دستار سخن (۱۱)

راستی طبعش استاد من است

اس تاہم بحث کا نتیجہ یہ ہے کہ شاعر کا نام میرزا جلال الدین محمد تھا یہ ایک سید غافل
سے تعلق رکھتا تھا۔ واصل میرزا میرزا کا مخفف ہے جس کی نسبت سید ولد سے ہے۔ اور میرزا
تیمور یولد کے لیے لکھا جاتا تھا۔

عربک اینڈ پرنٹیشن مینسٹریٹ ان دی اوپینٹل پبلک لائبریری بانکی پور کے کیٹلاگ
کا مؤلف صفحہ ۱۲۱۱ کے حوالہ سے لکھتا ہے کہ "شاہ صفی کے زمانے میں ۱۲۶۶-۱۲۷۲
۱۰۳۸-۱۰۵۲ ہجری) جلال اسیر کو کچھ عرصہ کے لئے قید میں رکھا گیا تھا اس وجہ سے اس نے
اپنا تخلص اسیر رکھا لیکن یہ درست معلوم نہیں ہوتا۔ (۱۲) جلال الدین اسیر اپنے تخلص کے
سلسلہ میں لکھتا ہے۔

من تخلص میکنم چوں دل اسیر

تاگرہ از زلف عنبر ساکشور (۱۳)

جہاں تک جلال اسیر کی تاریخ پیدائش کا تعلق ہے تو عام طور پر مذکورہ نگار اس کے متعلق
ناموش ہیں اس کی کلیات میں بھی اس کی طرف کوئی اشارہ نہیں ملتا۔ البتہ کچھ تاریخی کتابوں اور
مذکورہ میں اس کا ذکر ملتا ہے۔ ذیح الشرفانے اپنی کتاب گنج سخن میں جلال اسیر کی تاریخ
پیدائش ۱۰۲۹ ہجری / ۱۶۱۹ عیسوی (۱۳)۔ عربک اینڈ پرنٹیشن مینسٹریٹ ان دی اوپینٹل
پبلک لائبریری بانکی پور کیٹلاگ کے مصنف نے اس سلسلہ میں دلچسپ بحث کی ہے۔
"ہمیشہ بہار کا مصنف اور مرآۃ عالم کا مصنف شاعر کی وفات ۱۰۴۰ ہجری / ۱۶۳۰ عیسوی لکھتے
ہیں۔ لیکن جلال اسیر کے دیوان میں ۱۰۴۲ ہجری اور ۱۰۴۵ ہجری کے تاریخی واقعات کا ذکر
ملتا ہے۔ لیکن صفحہ ۱۲۱۱ کے مصنف کا خیال ہے کہ اسیر پچاس سال کی عمر میں ۱۰۶۹ ہجری
۱۶۵۸ عیسوی میں انتقال ہوا اگر صفحہ ۱۲۱۱ کے مصنف کی رائے تسلیم کر لی جائے تو اس کا مطلب
یہ ہوا کہ جلال اسیر شاہ عباس اول کی وفات کے وقت جو ۱۰۳۸ ہجری / ۱۶۲۸ عیسوی میں

۱۰۹/۱۳۰۰
 ۱۰۹/۱۳۰۰
 ۱۰۹/۱۳۰۰
 ۱۰۹/۱۳۰۰

این کتاب در سال ۱۳۱۴ هجری قمری
 در شهر تبریز و در کتبخانه
 این کتابخانه در سال ۱۳۱۴ هجری قمری

جہاں جیتنے کے واسطے کا نام میرزا امین عثمانی کے واسطے شہر کو زندگی میں ہو گیا تھا۔
 یہاں شہر آبادی میں ترقی ہے۔

۱۰۰
 ۱۰۱
 ۱۰۲
 ۱۰۳
 ۱۰۴
 ۱۰۵
 ۱۰۶
 ۱۰۷
 ۱۰۸
 ۱۰۹
 ۱۱۰
 ۱۱۱
 ۱۱۲
 ۱۱۳
 ۱۱۴
 ۱۱۵
 ۱۱۶
 ۱۱۷
 ۱۱۸
 ۱۱۹
 ۱۲۰
 ۱۲۱
 ۱۲۲
 ۱۲۳
 ۱۲۴
 ۱۲۵
 ۱۲۶
 ۱۲۷
 ۱۲۸
 ۱۲۹
 ۱۳۰
 ۱۳۱
 ۱۳۲
 ۱۳۳
 ۱۳۴
 ۱۳۵
 ۱۳۶
 ۱۳۷
 ۱۳۸
 ۱۳۹
 ۱۴۰
 ۱۴۱
 ۱۴۲
 ۱۴۳
 ۱۴۴
 ۱۴۵
 ۱۴۶
 ۱۴۷
 ۱۴۸
 ۱۴۹
 ۱۵۰
 ۱۵۱
 ۱۵۲
 ۱۵۳
 ۱۵۴
 ۱۵۵
 ۱۵۶
 ۱۵۷
 ۱۵۸
 ۱۵۹
 ۱۶۰
 ۱۶۱
 ۱۶۲
 ۱۶۳
 ۱۶۴
 ۱۶۵
 ۱۶۶
 ۱۶۷
 ۱۶۸
 ۱۶۹
 ۱۷۰
 ۱۷۱
 ۱۷۲
 ۱۷۳
 ۱۷۴
 ۱۷۵
 ۱۷۶
 ۱۷۷
 ۱۷۸
 ۱۷۹
 ۱۸۰
 ۱۸۱
 ۱۸۲
 ۱۸۳
 ۱۸۴
 ۱۸۵
 ۱۸۶
 ۱۸۷
 ۱۸۸
 ۱۸۹
 ۱۹۰
 ۱۹۱
 ۱۹۲
 ۱۹۳
 ۱۹۴
 ۱۹۵
 ۱۹۶
 ۱۹۷
 ۱۹۸
 ۱۹۹
 ۲۰۰
 ۲۰۱
 ۲۰۲
 ۲۰۳
 ۲۰۴
 ۲۰۵
 ۲۰۶
 ۲۰۷
 ۲۰۸
 ۲۰۹
 ۲۱۰
 ۲۱۱
 ۲۱۲
 ۲۱۳
 ۲۱۴
 ۲۱۵
 ۲۱۶
 ۲۱۷
 ۲۱۸
 ۲۱۹
 ۲۲۰
 ۲۲۱
 ۲۲۲
 ۲۲۳
 ۲۲۴
 ۲۲۵
 ۲۲۶
 ۲۲۷
 ۲۲۸
 ۲۲۹
 ۲۳۰
 ۲۳۱
 ۲۳۲
 ۲۳۳
 ۲۳۴
 ۲۳۵
 ۲۳۶
 ۲۳۷
 ۲۳۸
 ۲۳۹
 ۲۴۰
 ۲۴۱
 ۲۴۲
 ۲۴۳
 ۲۴۴
 ۲۴۵
 ۲۴۶
 ۲۴۷
 ۲۴۸
 ۲۴۹
 ۲۵۰
 ۲۵۱
 ۲۵۲
 ۲۵۳
 ۲۵۴
 ۲۵۵
 ۲۵۶
 ۲۵۷
 ۲۵۸
 ۲۵۹
 ۲۶۰
 ۲۶۱
 ۲۶۲
 ۲۶۳
 ۲۶۴
 ۲۶۵
 ۲۶۶
 ۲۶۷
 ۲۶۸
 ۲۶۹
 ۲۷۰
 ۲۷۱
 ۲۷۲
 ۲۷۳
 ۲۷۴
 ۲۷۵
 ۲۷۶
 ۲۷۷
 ۲۷۸
 ۲۷۹
 ۲۸۰
 ۲۸۱
 ۲۸۲
 ۲۸۳
 ۲۸۴
 ۲۸۵
 ۲۸۶
 ۲۸۷
 ۲۸۸
 ۲۸۹
 ۲۹۰
 ۲۹۱
 ۲۹۲
 ۲۹۳
 ۲۹۴
 ۲۹۵
 ۲۹۶
 ۲۹۷
 ۲۹۸
 ۲۹۹
 ۳۰۰
 ۳۰۱
 ۳۰۲
 ۳۰۳
 ۳۰۴
 ۳۰۵
 ۳۰۶
 ۳۰۷
 ۳۰۸
 ۳۰۹
 ۳۱۰
 ۳۱۱
 ۳۱۲
 ۳۱۳
 ۳۱۴
 ۳۱۵
 ۳۱۶
 ۳۱۷
 ۳۱۸
 ۳۱۹
 ۳۲۰
 ۳۲۱
 ۳۲۲
 ۳۲۳
 ۳۲۴
 ۳۲۵
 ۳۲۶
 ۳۲۷
 ۳۲۸
 ۳۲۹
 ۳۳۰
 ۳۳۱
 ۳۳۲
 ۳۳۳
 ۳۳۴
 ۳۳۵
 ۳۳۶
 ۳۳۷
 ۳۳۸
 ۳۳۹
 ۳۴۰
 ۳۴۱
 ۳۴۲
 ۳۴۳
 ۳۴۴
 ۳۴۵
 ۳۴۶
 ۳۴۷
 ۳۴۸
 ۳۴۹
 ۳۵۰
 ۳۵۱
 ۳۵۲
 ۳۵۳
 ۳۵۴
 ۳۵۵
 ۳۵۶
 ۳۵۷
 ۳۵۸
 ۳۵۹
 ۳۶۰
 ۳۶۱
 ۳۶۲
 ۳۶۳
 ۳۶۴
 ۳۶۵
 ۳۶۶
 ۳۶۷
 ۳۶۸
 ۳۶۹
 ۳۷۰
 ۳۷۱
 ۳۷۲
 ۳۷۳
 ۳۷۴
 ۳۷۵
 ۳۷۶
 ۳۷۷
 ۳۷۸
 ۳۷۹
 ۳۸۰
 ۳۸۱
 ۳۸۲
 ۳۸۳
 ۳۸۴
 ۳۸۵
 ۳۸۶
 ۳۸۷
 ۳۸۸
 ۳۸۹
 ۳۹۰
 ۳۹۱
 ۳۹۲
 ۳۹۳
 ۳۹۴
 ۳۹۵
 ۳۹۶
 ۳۹۷
 ۳۹۸
 ۳۹۹
 ۴۰۰
 ۴۰۱
 ۴۰۲
 ۴۰۳
 ۴۰۴
 ۴۰۵
 ۴۰۶
 ۴۰۷
 ۴۰۸
 ۴۰۹
 ۴۱۰
 ۴۱۱
 ۴۱۲
 ۴۱۳
 ۴۱۴
 ۴۱۵
 ۴۱۶
 ۴۱۷
 ۴۱۸
 ۴۱۹
 ۴۲۰
 ۴۲۱
 ۴۲۲
 ۴۲۳
 ۴۲۴
 ۴۲۵
 ۴۲۶
 ۴۲۷
 ۴۲۸
 ۴۲۹
 ۴۳۰
 ۴۳۱
 ۴۳۲
 ۴۳۳
 ۴۳۴
 ۴۳۵
 ۴۳۶
 ۴۳۷
 ۴۳۸
 ۴۳۹
 ۴۴۰
 ۴۴۱
 ۴۴۲
 ۴۴۳
 ۴۴۴
 ۴۴۵
 ۴۴۶
 ۴۴۷
 ۴۴۸
 ۴۴۹
 ۴۵۰
 ۴۵۱
 ۴۵۲
 ۴۵۳
 ۴۵۴
 ۴۵۵
 ۴۵۶
 ۴۵۷
 ۴۵۸
 ۴۵۹
 ۴۶۰
 ۴۶۱
 ۴۶۲
 ۴۶۳
 ۴۶۴
 ۴۶۵
 ۴۶۶
 ۴۶۷
 ۴۶۸
 ۴۶۹
 ۴۷۰
 ۴۷۱

[illegible]

بیکسی اشک بہ تنہائی سن دار واسیر

کہ عالم پدری یا پسری نیست مرا (۱۹)

جلال اسیر مرزا نصیح ہروی کا کٹا گرد تھا جن کا قتل ہرات سے تھا جو خواجہ ابوالاسیر عبد اللہ
النصاری الہروی کے خاندان سے تھے مرزا نصیح ہروی کے دوستا گرو تھے جلال اسیر اور
دریش والہ ہروی جلال اسیر اپنے استاد کو اس طرح خراج عقیدت پیش کرتا ہے ۔

آنانکہ مست فیض بہار اند چون اسیر

تہ جرعہ زبزم فصیحی چشیدہ اند (۲۰)

نہستی از چمن فیض فصیحست اسیر

کہ زہر ز مسزمہ گلزار مقالی وارد (۲۱)

جہاں تک جلال اسیر کے اعتقاد کا تعلق ہے وہ اشاعر شری تھا اور حضرت امام رضاؑ
اس کو خاص عقیدت تھی جس کا ذکر اس نے اپنے اشعار میں کیا ہے اور وہ خود حضرت امام
رضاؑ کے روضہ کا متولی بھی تھا۔ (۲۲)

تبیح رارشتہ زمار ماکن

ایمان ناقصی کہ نازم بیا بہ ہیں

گفتم اسیر اینہمہ آزار ماکن (۲۳)

ایمان محدود علی دیا زوہ (امام

فزون باد التفات شاہ بر ما آئند یارب

مگر گویندش اسیران صد مبارکباد ہر ساعت (۲۴)

مستی دارم مخوری نمیداندا سیر

ساغر اند میخانہ شاہ فرساں میز نم (۲۵)

جلال اسیر کی تاریخ وفات میں بھی اختلاف رائے ہے۔ گنج سمن کے مصنف ڈاکٹر
ڈاکٹر ذبیح اللہ صفا اسیر کی وفات ۱۰۶۹ ہجری / ۱۶۵۸ عیسوی لکھتے ہیں۔ جبکہ قاسم الشاہیر
اور تذکرہ ہمیشہ بہار (۲۸) کے مطابق ۱۰۴۰ ہجری / ۱۶۳۰ عیسوی ہے ۔

(۳۱)

(۳۰)

(۲۹)

تذکرہ الشعراء ملک میکلو بیڈیا آف اسلامؔ تذکرہ نتائج الافکار۔

۱۰۳۹ ہجری / ۱۶۳۹ عیسوی بتاتے ہیں: تذکرہ ہمیشہ بہار کی اطلاع کے مطابق
جلال اسیر شاہ عباس ثانی کے زمانے میں حیات تھا جو اس عبارت سے واضح ہے۔

میرزا طاہر وحید بخدمت داروغہ علی اصطلحی شاہ عباس ثانی (۱۰۷۷-۱۰۵۳ ہجری
۱۶۶۷-۱۶۴۳ عیسوی) در اصطلاح آن ولایت میرا خورمی نامہ مامور بود آخر
بخدمت والا پائیگی دیوان رسید۔ چنانچہ میرزا جلال اسیر دریں معنی گفتہ:

طاہر سا وزیر بود دیوان شد

رفتہ رفتہ قشوقلمدان شد (۳۲)

جلال اسیر کی کلیات میں مختلف تاریخی قطعات درج ہیں ان سے پتہ چلتا ہے کہ
وہ ۱۰۳۵ ہجری / ۱۶۳۵ عیسوی تک حیات تھا اس لئے ہم کو اس کا سنہ وفات ۱۰۴۹
ہجری / ۱۶۳۹ عیسوی تسلیم کرنا چاہیے اگر وہ اس کے بعد حیات ہوتا تو ممکن ہے کہ
کچھ اور تاریخی قطعات لکھتا۔

تذکرہ ہمیشہ بہار کا مصنف لکھتا ہے کہ جلال اسیر شراب کا دلدادہ تھا (۳۳) اور
کیونکہ اس کی وفات کم عمری میں ہوئی ممکن ہے شراب کی زیادتی اس کا سبب ہو۔

ذلالی خوانساری (وفات ۱۰۳۱ ہجری) جو شاہ عباس کا ملک الشعراء تھا۔ جلال اسیر کا
کاشکار و تھا۔ (۳۴) تمام تذکرہ نگار جلال اسیر کو سبک ہندی کا شاعر تسلیم کرتے ہیں۔
جلال اسیر نے اپنے کلام میں نئے استعارات نئی نئی تشبیہات اور نئے نئے خیالات
اچھوتے انداز میں پیش کئے ہیں۔ شبلی نعمانی اور امیر شیر علی غام لودھیؔ اس کو خیال بندی
کا بنیاد گزار بتاتے ہیں جو سبک ہندی کا خاصہ ہے۔ جلال اسیر کے ہم عصر سطر میں
فیضیؔ، پوریؔ، صائب تبریزیؔ، ابوطالب کلیمؔ، طالب املیؔ، حکیم شغانیؔ، والہرویؔ

اس شخص فیض بھٹائی صاحب کے نام قابل ذکر ہے۔
 کلیات جلال اسیر ۱۰۱ ابجدی میں مطبع منشی قمر گلپور لکھنؤ سے شائع ہوئی۔ جس پر
 تقریباً چار سو غزل لکھنؤ کی لکھی گئی تھی۔ لیکن اس میں جلال اسیر کے حالات زندگی سے
 متعلق کسی قسم کی تفصیل نہیں ملتی اور نہ اس میں یہ بتایا گیا ہے کہ کس نسخہ کی مدد سے کلیات
 چھپی ہے اور وہ کہاں دستیاب ہے۔ اس کلیات میں قصائد، قطعات، مثنوی، غزلیات
 محضات، رباعیات وغیرہ شامل ہیں۔ چالیس سال کی عمر میں جلال اسیر نے اتنی ضخیم کلیات
 چھوڑی ہے اس سے اس کی برگزینی اور قادر الکلامی کا پتہ چلتا ہے۔ اسیر اپنی زندگی
 میں کبھی بھی ہندوستان نہیں آیا لیکن بیرون ایران خاص کر ہندوستان میں اس کی کلیات
 کے نسخے تقریباً ہر بڑی لائبریری میں موجود ہیں مثلاً مولانا آزاد لائبریری علی گڑھ، خاندان
 ادیب نیشنل بلیک لائبریری بانکی پور، ملانیروز لائبریری بمبئی، اصفیہ لائبریری حیدر آباد،
 نیشنل میوزیم نئی دہلی، عربک پرنسٹن انسٹی ٹیوٹ ٹونک راجستان، ہندوستان کے علاوہ پنجاب
 یونیورسٹی لائبریری لاہور پاکستان، ڈھاکہ یونیورسٹی لائبریری ڈھاکہ بنگلہ دیش وغیرہ
 میں کلیات جلال اسیر کے نسخے موجود ہیں جس سے اس کی ایران سے باہر شہرت کا پتہ چلتا
 ہے نمونہ کے طور پر جلال اسیر کی چند غزلیں پیش ہیں۔

(۱)

دوش ساز نالہ با آہنگ بود	بازمین و آسمان در جنگ بود
بادہ نازک کہ بی توہ پر نکرد	شیشہ ماخانہ زاد و سنگ بود
در گلستاں دیدش نشنا ختم	بر تنش پیراہن گل تنگ بود
این دور نگہما ز زشتیہای ماست	نور و ظلمت پیش ازین یک رنگ بود

باد شور گیسو جو نیہا سیر
بیشتر شرکان بدہ فرسنگ بود

(۲)

بسی کور میکده عیند کشاید
رنگین صغیرت تمنای نگاہی
برداشتہ جلوہ سولست غبارم
گزار محبت چقدر شوخ بہارست
خار و گل حسرت نشود کام دو عالم
جائیکہ اسیر تو کند بادہ گساری
حسرت گرہ از خاتم جمشید کشاید

(۳)

مستم و آن چشم شہلا در نظر
بستہ آئین گریہ شرکان مہرا
مشتق باران میکند شرکان من
بیچ برہ چست خون خواب و خد
شوخی میر قصد تماشا در نظر
قطرہ خونیت دریا در نظر
کاغذا بریست صمرا در نظر
حسن رنگ آمیز دیبا در نظر
جلوہ سر کردہ می ریزد اسیر
برگ گل از خار آن پا در نظر

(۴)

شرق تو خریدار چہ را جان نفروشم
ہستی چہ متاعیست کہ از ان نفروشم

ہر مسلم بخرد از یاد نگاہی چو سرمہ حیرت بسلیمان نفروشم
 بابی پرورد بالان نکتم دعویٰ پرواز خاشاک باین شعلہ سواران نفروشم
 رفتم چہ دعا ہا کہ بیاران نفروشم داغ چہ چنبا بچیا بان نفروشم
 غنمائے دردت بسیجا نفو لیسم
 بی برگی داغ ت بگلستان نفروشم

(۵)

بسویم آمدی شیدای خولشم ساختی رفتی باین روزم نشاندی بیوفانداختی رفتی
 چہ رنگی کشتم از تاراج شوخی فرین بار زدی بستی و کشتی سوختی پرواختی رفتی
 چہ رحمت این چہ انصافست ظالم فتراختی رفتی زدی میدی خاک رہ فلندی تاختی رفتی
 مروت اینچنین عاجز نوازی اینچنین باید
 ز پافشاری دیدی و قد افراختی رفتی

متابع

- (۱) خورشیدالاسلام، غالب، انجمن ترقی اردو ہند دہلی ۱۹۷۵ء اشاعت دوم صفحہ ۲۸، ۲۹۔
- (۲) کشن چند اخلاص مرتبہ ڈاکٹر وحید قریشی، انجمن ترقی اردو پاکستان، صفحہ ۶، ۱۹۷۳ء
- (۳) میر حسین دوست، ہنسی نو کشور، لکھنؤ، ۱۸۷۵ء، صفحہ ۳۱
- (۴) محمد افضل سرخوش، تبصیح صادق علی دلاوری، لاہور، ۱۹۴۲ء صفحہ ۳
- (۵) رحیم علی خان امام، تبصیح سید محمد رضا جلالی نائینی و سید امیر حسن عابدی، ایران ۱۳۴۹ شمسی، صفحہ ۶۳۔
- (۶) مولانا محمد قدرت اللہ گوجا موسیٰ، بمبئی، ۱۳۳۶ ہجری، صفحہ ۷۷۔

(۷) Vol. I (A-B) *Northen Land*, (New Edition)

۱۹۶۰ء P. 7-7

- (۸) تریخ الفتح صفحہ ۱۰۲، جلد سوم، تہران، ۳۰ آگست، صفحہ ۱۰۲
 (۹) مولانا عبد الغنی خان، تبصیح محمد مقتدر خان شیرانی، علی گڑھ، ۱۹۱۴، صفحہ ۱۳
 (۱۰) مولانا میر غلام علی آزاد بلگرامی، مائثر الکلام (سرو آزاد) تبصیح عبداللہ خان (نعلی نول)
 لاہور ۱۹۱۳، صفحہ ۵۳۔

(۱۱) ایضاً۔

(۱۲) Moulavi Abdul Mug Ta Dir Khan, vol. III (۱۲)

London, 1912, P. 65

(۱۳) کلیات میرزا جلال اسیر نسخہ خطی (ایونیورسٹی گلشن نمبر ۲۸ فارسیہ نمبر ۱) نظم (مولانا آزاد لائبریری، علی گڑھ مسلم یونیورسٹی علی گڑھ۔

(۱۴) جلد سوم، صفحہ ۱۰۲۔

(۱۵) مولوی عبدالمقتدر خان، جلد سوم صفحہ ۶۶-۶۵۔

(۱۶) کلیات مرزا جلال اسیر (مطبوعہ منشی نول کشور) لکھنؤ ۱۲۹ ہجری، صفحہ ۳۳۔

(۱۷) محمد طاہر نصر آبادی، تذکرہ نصر آبادی، تبصیح وحید دستگردی (تاریخ طبع

نادر) دہلی یونیورسٹی لائبریری نمبر ۲۵۰۴۱۲، ۱۶۶۴، صفحہ ۹۵۔

(۱۸) نصر اللہ فلسفی، زندگانی شاہ عباس اول، جلد دوم، تہران ۳۷ آگست ۲۰۲۔

(۱۹) کلیات مرزا جلال اسیر مطبوعہ نول کشور، صفحہ ۱۵۰۔

(۲۰) کلیات میرزا جلال اسیر نسخہ خطی ذاتی) ورق ۱۵۵-الف

(۲۱) کلیات مرزا جلال اسیر، مطبوعہ نول کشور، صفحہ ۲۸۱

(۲۲) نصر اللہ فلسفی، ایضاً، صفحہ ۲۰۲۔

(۲۳) کلیات مرزا جلال اسیر، مطبوعہ نول کشور، صفحہ ۳۶۲-۳۶۱۔

(۲۴) ایضاً صفحہ ۲۱۸۔

(۲۵) کليات ميرزا جلال اسير (نسخه خطی) ورق ۲۳۲ - ب

(۲۶) جلد سوم، صفحه ۱۰۳

(۲۷) مرتبه نظامی، یلانی، جلد اول، یلانی، ۱۹۲، صفحه ۸۲

(۲۸) کشتن چند اخلاص، صفحه ۷ - ۶

(۲۹) مولانا عبدالغنی خاص، صفحه ۱۳

(۳۰) جلد اول، صفحه ۷۰

(۳۱) مولانا محمد قدرت اللہ گوبامی، صفحه ۴

(۳۲) کشتن چند اخلاص، صفحه ۷

(۳۳) کشتن چند اخلاص، صفحه ۶

(۳۴) امیر شیر علی خان لودھی تذکرہ مرآۃ النہال ۱۳۲۲، بھری، صفحه ۷۷

(۳۵) شعر العجم جلد پنجم اعظم گڑھ ۱۹۵۷، صفحه ۶۵ و تذکرہ مرآۃ النہال ص ۷۷

صفحہ ۳۰ کا بقیہ

(۶۹) انواری - المجموع، ج ۱ ص ۴۵ - ابن الیقیم - الاعلام، ج ۲ ص ۱۸۸

(۷۰) الاعلام - لابن الیقیم - ج ۱ ص ۱۶۳

(۷۱) ایضاً - ج ۲ ص ۱۹۶ - ۱۹۷

(۷۲) ایضاً - ج ۳ ص ۱۹۷

یوپی نقاب کی چند اہم کتب

تاریخ ملت جلد اول (نئی عربی)	قاضی زکریا علی	غیر جلد سوم
تاریخ ملت جلد دوم (خلافت راشدہ)	"	غیر جلد سوم
تاریخ ملت جلد سوم (خلافت نبویہ)	"	غیر جلد سوم
تاریخ ملت جلد ہفتم (خلافت عباسیہ)	مفتی اعظم پاکستان	غیر جلد سوم